SABINA KWIECIEŃ

Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków

Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa

BIBLIOTEKARZE, KSIĘGARZE, WYDAWCY, BIBLIOFILE ŁÓDZCY W WYDAWNICTWIE SŁOWNIKOWYM OFICYNY BIBLIOFILÓW

Społeczność żydowska, związana z Łodzią od końca XVIII wieku, odegrała dużą rolę w rozwoju gospodarczym, politycznym, społecznym, jak i kulturalnym miasta.

W dotychczasowych badaniach, obejmujących okres 1793-1939, szczególnie podkreślano znaczenie tej mniejszości w życiu gospodarczym, jej wpływ na przemysłowy wizerunek miasta. Najobszerniejsze przedstawienie historii Żydów łódzkich przynoszą prace Wiesława Pusia¹. Z kolei Jacek Strzałkowski, Kazimierz Badziak, Anna Kuligowska-Korzeniewska czy Jerzy Malinowski² w badaniach naukowych koncentrują swoją uwagę także na roli zbiorowości łódzkich Żydów w dziedzinie kultury i oświaty,

¹ W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 2001; *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944. Wybrane problemy*, pod red. W. Pusia i S. Liszewskiego, Łódź 1991.

² A. Kuligowska-Korzeniewska, *Teatr łódzki w latach 1863-1888 i 1888-1918* [w:] *Dzieje teatru polskiego*, red. T. Sivert, t. III-IV, Warszawa 1982-1988; też *Trudne początki. Teatr łódzki w latach 1844-1863*, Wrocław 1976; J. Mainowski, *Grupa „Jung Jdysz” i żydowskie środowisko „Nowej Sztuki” w Polsce 1918-1923*, Warszawa 1987; K. Badziak, J. Strzałkowski, *Silbersteinowie Lichtenfeldowie, Brinbaumowie, Poznańscy, Eigerowie*, Łódź 1994; J. Strzałkowski, *Artyści, obrazy i zbieracze w Łodzi do 1918 roku*, Łódź 1991; tenże, *Drukarze i księgarze w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1994.

jej aktywności społecznej bądź politycznej. Cenne informacje przynoszą ponadto, poza materiałami źródłowymi Archiwum Państwowego w Łodzi, wydawnictwa encyklopedyczne, prace z obszaru biografistyki czy prasa łódzka. W zakresie dziejów Żydów łódzkich po roku 1939 badania skupiają się wokół kwestii hitlerowskiej zagłady narodu żydowskiego³.

Celem niniejszego tekstu jest przedstawienie roli społeczności żydowskiej w kształtowaniu życia kulturalnego Łodzi, którego głównym nośnikiem była książka bądź czasopismo. Podstawą rozważań będzie analiza wydawnictwa słownikowego Oficyna Bibliofilów⁴. W artykule, w oparciu o publikacje słownikowe Andrzeja Kempy i Marka Szukalaka, podjęto próbę uzyskania odpowiedzi na pytania:

1. W jakim stopniu społeczność żydowska angażowała się w kwestie dotyczące książki i biblioteki?
2. Przedstawiciele których profesji związanych z kulturą książki wykazywali się największą aktywnością?
3. Jaki był wkład w działalność biblioteczną, księgarską, wydawniczą, bibliofilską reprezentantów innych zawodów?

Zamierzeniem autorki było także podkreślenie znaczenia słowników biograficznych w kształtowaniu wiedzy o ludności żydowskiej.

Stąd zasadne wydaje się podkreślenie faktu, iż w badaniach naukowych prowadzonych przez bibliologów⁵, niejednokrotnie wykorzystywane były specjalistyczne słowniki i informatory biograficzne [m.in. *Słownik pracowników książki polskiej* (Warszawa-Łódź 1972; *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement*, Warszawa-Łódź 1986; *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement II*, Warszawa 2000; *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement III*, Warszawa 2010) czy *Polski słownik biograficzny* (Kraków 1935-)]. Prowadzone badania naukowe, co podkreślała w pracach Bożena

³ M.in.: Prace Komisji Badań Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej; Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie; *Fenomen getta łódzkiego 1940-1944*, pod red. P. Samusia i W. Pusia, Łódź 2006.

⁴ Kempa A., Szukalak M., *Żydzi dawnej Łodzi: słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, t. 1. Łódź: Oficyna Bibliofilów, 2001; tychże, *Żydzi dawnej Łodzi: słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, t. 2. Łódź: Oficyna Bibliofilów, 2002; tychże, *Żydzi dawnej Łodzi: słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, t. 3. Łódź: Oficyna Bibliofilów 2003; tychże, *Żydzi dawnej Łodzi: słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, t. 4. Łódź: Oficyna Bibliofilów 2004; M. Szukalak, *Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*: seria II, t. 1, Łódź: Oficyna Bibliofilów 2007; tenże, *Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*: seria II, t. 2. Łódź: Fundacja Monumentum Iudaicum Lodzense: Oficyna Bibliofilów 2011; tenże, *Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*: seria II, t. 3. Łódź: Oficyna Bibliofilów 2012.

⁵ M.in. wymienić należy nazwiska H. Tadeusiewicz, M. Rządowski, A. Gruca, B. Koredczuk.

Koredczuk, pozwalały określać zasięg i zakres oddziaływania kultury książki wśród różnych środowisk społecznych, zawodowych i oceniać ich wkład w rozwój książki i bibliotek w Polsce⁶.

Literatura przedmiotu i charakter tekstu zwalnia z obowiązku przedstawienia dziejów społeczności żydowskiej miasta Łodzi. Ukazanie roli społeczności żydowskiej w życiu umysłowym i kulturalnym miasta wymaga jednak podkreślenia faktu, iż wpływ na to miała liczebność, zróżnicowanie polityczne, wykształcenie oraz status społeczny łódzkich Żydów. Owa aktywność kulturalna znalazła odzwierciedlenie w rozwoju życia umysłowego w mieście, w produkcji wydawniczej książek, prasy, działalności literackiej i naukowej, prowadzonych w wielu językach.

Jak wynika z literatury przedmiotu, pierwsi Żydzi osiedlili się w Łodzi dopiero w XVIII wieku. Znaczny wzrost liczebny tej społeczności został odnotowany w latach dwudziestych XIX wieku.

Tabela 1. Ludność żydowska w Łodzi w latach 1793-1944

Rok	Liczba ludności ogółem	Ludność żydowska	
		Liczba	%
1793	191	11	5,7
1828	4273	448	10,4
1856	29 450	4557	15,5
1870	47 650	10 000	20,9
1897	314 000	92 400	29,4
1914	500 500	162 500	32,5
1921	452 000	140 120	31,0
1939	680 000	230 000	33,8
1944	–	900 (ok.)	–

Źródło: W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1918*, Łódź 1998, s. 26-27; P. Samuś, *Spółeczność żydowska wielonarodowej Łodzi (do 1939)* [w:] *Fenomen getta łódzkiego 1940-1944*, pod red. P. Samusia i W. Pusia, Łódź 2006, s. 15-20; *Informacje na temat populacji Żydów w mieście w poszczególnych latach* [w:] *Wirtualny Sztetl* [online], [dostęp: 31 V 2013]. Dostępny WWW <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/łodz/6,demografia/>

Charakterystyka struktury zawodowej żydowskiej ludności Łodzi pokazuje, że pod koniec XIX wieku zaznaczyła się wyraźna dominacja mniej-

⁶ B. Koredczuk, *Udział prawników polskich w rozwój kultury książki i bibliotek w zaborze austriackim. Rekonesans badawczy* [w:] *Kraków, Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. IX, cz.1, pod red. H. Kosęty, B. Góry, E. Wójcik, Kraków 2009, s. 100.

szości żydowskiej w grupie zawodów związanych z handlem i działalnością finansową⁷. Na przełomie XIX i XX wieku w strukturze społecznej ludności żydowskiej Łodzi najsilniejszą grupę stanowiło drobnomieszczaństwo (40%), następnie ludność robotnicza (35%), burżuazja (12-14%) i inteligencja (ok. 10%)⁸. W dwudziestoleciu międzywojennym najliczniejsze pozostawało nadal drobnomieszczaństwo (36,9%), środowisko robotnicze (36,5%), najmniej liczna była grupa pracowników umysłowych (11,5%)⁹.

Wiesław Puś w swojej pracy podkreśla, iż przeobrażenia polityczne i gospodarcze XIX wieku powodowały, że znaczącą rolę odgrywały warstwy społeczne związane z procesem industrializacji. Inicjatywy kulturalno-oświatowe żydowskiej burżuazji pojawiły się dopiero w połowie XIX wieku. Przedstawiciele tej grupy społecznej, głównie jako dobroczyńcy i filantropi, wiele wnieśli do polskiej i światowej kultury. Z kolei inteligencja zaczęła odgrywać istotną rolę w życiu kulturalnym dopiero na przełomie XIX i XX wieku¹⁰.

Tym cenniejsza wydaje się publikacja prezentująca biografie Żydów związanych z Łodzią w XIX i XX wieku, którzy zapisali się na kartach historii, służąc społeczności miasta.

Symcha Keller, prezes Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi, we wstępie do pierwszego tomu książki *Żydzi dawnej Łodzi: słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, napisał: „[Słownik] przywraca (...) pamięć o przodkach, a publikacja nie posiada w literaturze porównywalnego odpowiednika”¹¹.

Słownik ukazał się w dwóch seriach. Seria I zatytułowana *Żydzi dawnej Łodzi: słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych* autorstwa Andrzeja Kempy i Marka Szukalaka, wydana przez Oficynę Bibliofilów składa się z czterech tomów (2001; 2002; 2003; 2004). Seria II ukazała się pod tytułem *Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych* (2007; 2011, 2012). Tutaj autorami tomu pierwszego są Andrzej Kempa i Marek Szukalak. Po śmierci Andrzeja Kempy w 2009 roku kolejne tomy przygotowywał właściciel Oficyny Bibliofilów. Wydawcą serii II jest obok Oficyny Bibliofilów – Fundacja Monumentum Iudaicum Lodzense. W 2006 roku ukazało się również wydanie w języku angielskim – *The biographical*

⁷ P. Samuś, *Spółeczność żydowska wielonarodowej Łodzi (do 1939)* [w:] *Fenomen getta łódzkiego 1940-1944*, pod red. P. Samusia i W. Pusia, Łódź 2006, s. 21.

⁸ Tamże, s. 21.

⁹ Tamże, s. 22.

¹⁰ W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów...*, s. 105-106.

¹¹ A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi...*, t. 1, s. 6.

dictionary of the Jews from Lodz (wydawca: Oficyna Bibliofilów i Fundacja Monumentum Iudaicum Lodzense).

Pisząc o wydawnictwach słownikowych Oficyny Bibliofilów, należy przedstawić ich autorów. Władysław Andrzej Kempa (ur. 27 czerwca 1936 w Częstochowie, zm. 1 października 2009 w Łodzi) – znany, polski księgoznawca, bibliotekarz, bibliofil, kolekcjoner ekslibrisów, założyciel Łódzkiego Towarzystwa Przyjaciół Książki, popularyzator historii bibliotekarstwa, bibliotek i książki. Ukończył polonistkę na Uniwersytecie Łódzkim, pracował na stanowisku kustosza dyplomowanego w Bibliotece Głównej Akademii Medycznej w Łodzi, a następnie Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Marszałka J. Piłsudskiego w Łodzi¹². Był autorem prac naukowych i popularnonaukowych, w tym licznych artykułów, biografii ludzi książek, zamieszczanych w prasie ogólnokrajowej i łódzkiej oraz prac z zakresu wiedzy o regionie¹³. W obszarze jego zainteresowań znalazła się także tematyka żydowska. Autorka biogramu tego wybitnego bibliotekarza – Elżbieta Pawlicka – w *Słowniku pracowników książki polskiej* odnotowała, że ogółem jego dorobek publikacyjny liczył około 800 pozycji¹⁴. Andrzej Kempa był miłośnikiem i kolekcjonerem książek (zwłaszcza powieści XIX wieku)¹⁵. Posiadał bogatą bibliotekę domową oraz kolekcję ekslibrisów. Jego zbiory były opisywane nie tylko w prasie polskiej, ale także holenderskiej, szwedzkiej, litewskiej i angielskiej¹⁶. Za swoją działalność zawodową, naukową, publicystyczną i społeczną został uhonorowany wieloma nagrodami i odznaczeniami, m.in.: Złotym Krzyżem Zasługi, Krzyżem Orderu Odrodzenia Polski, Brązowym Medalem „Zasłużony Kulturze Gloria Artis, Honorową Odznaką Miasta Łodzi¹⁷. Piotr Bierczyński tymi słowami żegnał wybitnego bibliotekarza, bibliofila:

(...) Pozostawił (...) kilkadziesiąt książek, ponad 1000 różnego rodzaju artykułów, recenzji, wstępów i opracowań redakcyjnych i owych „pyłków”, które choć objętościowo niewielkie wymagały od Pana wiele cierpliwości, aby jej wyszperać i jeszcze skomentować. Podejmował (...) tematy, które były dla

¹² E. Pawlicka, *Kempa Władysław Andrzej* [w:] *Słownik pracowników książki polskiej: suplement 3*, pod red. H. Tadeusiewicz, Warszawa 2010, s. 131-132; *Andrzej Kempa (1936-2009) – bibliotekarz, bibliofil, regionalista: bibliografia*, [bibliogr. przygotowała A. Chlebna, J. Dominikowska, J. Kantyka], Łódź 2011, s. 5-12.

¹³ E. Pawlicka, *Kempa Władysław Andrzej...*, s. 132.

¹⁴ Tamże, s. 132.

¹⁵ P. Bierczyński, *Z biogramu Andrzeja Kempy* [w:] *Andrzej Kempa (1936-2009)*, s. 11.

¹⁶ E. Pawlicka, *Kempa Władysław Andrzej...*, s. 132.

¹⁷ Tamże.

Łodzi i regionu łódzkiego białymi plamami, lub wymagały uzupełnień. Jakże ważne (...) jest to, że zachowywał (...) od zapomnienia osoby zasłużone, a mniej znane. Ale i wartościowe jest i to, że wyciągał (...) z książek i prasy bibliofilskiej, bibliotecznej i literackiej ciekawostki i anegdoty (...) ¹⁸.

O Marku Szukalaku, w wydanym w 2000 roku *Katalogu wydawnictw Oficyny Bibliofilów 1989-1999*, czytamy:

Typograf, bibliofil i wydawca. Członek Łódzkiego Towarzystwa Przyjaciół Książek. Urodził się 17 maja 1952 roku w Łodzi. Zainteresowany dziejami rodzinnego miasta i jego wielonarodowościową kulturą – stara się ją upowszechniać, pisząc na tematy łódzkie, jak również zbierając dokumenty oraz inne materiały do dziejów Łodzi i jej dawnych mieszkańców ¹⁹.

Grzegorz Matuszak, w publikacji poświęconej działalności Oficyny Bibliofilów w latach 2000-2010, zacytował uzasadnienie decyzji Rady Miejskiej wyróżnienia Marka Szukalaka odznaką „Za zasługi dla Miasta Łodzi”:

Pan Marek Szukalak jest jednym z najciekawszych, zasłużonych dla łódzkiej kultury prywatnych wydawców książek i zarazem właścicielem drukarni. (...) Publikuje niskonakładowe tomiki poetyckie i małe formy prozatorskie, prace naukowe i katalogi wystaw. Wielką zasługą pana Marka Szukalaka jest wydanie kilkudziesięciu judaiców przeznaczonych dla czytelników w kraju i za granicą: wspomnień, powieści, poezji i esejów ukazujących łódzkich Żydów (...). Sam pan Marek Szukalak opracował i wydał bibliofilską publikację: reprint w nakładzie 100 egz. *Statutu Kaliskiego Artura Szyka* ²⁰.

Następnie Grzegorz Matuszak dodaje:

Pan Marek Szukalak należy do grupy najciekawszych łódzkich bibliofilów kolekcjonujących rzadkie druki poświęcone Łodzi. (...) Nie do przeceniania

¹⁸ Ś. P. Andrzej Kempa *Mowa pogrzebowa nad grobem Pana Andrzeja Kempy* [w:] *Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Łodzi* [online], [dostęp: 31 maja 2013]. Dostępny WWW: <http://www.wimbp.lodz.pl/wimbp/index.php/o-bibliotece/pozostajaw-naszej-pamieci/1543-andrzej-kempa.html>

¹⁹ *Katalog wydawnictw Oficyny Bibliofilów 1989-1999*, [bibliogr. wydaw. i recenzji oprac. A. Kempa] = *Katalog Oficyny Bibliofilów Marka Szukalaka: 1989-1999*. Łódź 2000, s. 82.

²⁰ G. Matuszak, *Pochwała Oficyny* [w:] *Oficyna Bibliofilów 2000-2010: drugie dziesięciolecie* / [oprac. katalogu wyd. M. Szukalak], Łódź 2012, s. 3.

są zasługi Marka Szukalaka w przybliżaniu i popularyzacji kultury żydowskiej, zwłaszcza dotyczącej Łodzi²¹.

Nie może także w tym miejscu zabraknąć informacji, że Marek Szukalak związany jest z Fundacją Monumentum Iudaicum Lodzense²².

We wstępie do pierwszego tomu wydawnictwa słownikowego autorzy podkreślają, że entuzjastą przedsięwzięcia był Izaak Kersz (1918-1990), inicjator Społecznego Komitetu Opieki nad Cmentarzem Żydowskim w Łodzi, twórca pośmiertnie wydanej książki *Szkice z dziejów Gminy Żydowskiej oraz cmentarza w Łodzi*²³.

Słowniki swoim zasięgiem obejmują okres od XIX wieku po czasy współczesne. Zamieszczone na początku każdego tomu wprowadzenie *Od autorów / Od autora* dostarcza czytelnikom informacji nie tylko o zamiarach i intencjach twórców, ale o budowie słownika, liczbie haseł biograficznych, zasięgu chronologicznym i źródłach wykorzystanych w pracy.

W pierwszym tomie serii I zostały zarejestrowane 144 życiorysy Żydów związanych z Łodzią²⁴. W kolejnym zamieszczono 135 nazwisk²⁵, a w tomie trzecim tej serii 174 biografie²⁶. Należy zaznaczyć, iż w ostatnim tomie autorzy świadomie nie uwzględnili życiorysów osób zmarłych lub zamordowanych w getcie łódzkim, bo pamięć o nich została uczczona w specjalnie opracowanym (czwartym) tomie, przygotowanym z okazji sześćdziesiątej rocznicy zagłady getta łódzkiego. Zamieszczone zostały natomiast biografie osób, które przeżyły piekło getta i obozów koncentracyjnych, dały świadectwo prawdzie o zbrodniczym mechanizmie zła wymierzonym przeciwko ludności żydowskiej²⁷.

W tomie czwartym, którego ideą było upamiętnienie sześćdziesiątej rocznicy likwidacji getta łódzkiego, autorzy przedstawili 231 życiorysów, tych, którzy zostali przez nazistów osadzeni w zamkniętej dzielnicy Łodzi²⁸.

Piąty tom *Słownika biograficznego Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, pierwszy w drugiej serii, zawiera życiorysy 115 osób, z czego sześć z nich stanowi uzupełnienie wcześniejszych biogramów²⁹. Szósty tom, po-

²¹ Tamże, s. 3.

²² Zob. <http://www.lodzjews.org> [dostęp: 31 styczeń 2014].

²³ A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi...*, t. 1, s. 7.

²⁴ Tamże, s. 8.

²⁵ Tamże, t. 2, s. 3.

²⁶ Tamże, t. 3, s. 3.

²⁷ Tamże.

²⁸ A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi...*, t. 4, s. 5.

²⁹ A. Kempa, M. Szukalak, *Słownik biograficzny Żydów łódzkich...*, t. 5 (t. 1, seria II), s. 5.

święcony pamięci Andrzeja Kempy, przy którego współpracy powstała niewielka część szkiców hasel, przynosi 126 nowych życiorysów³⁰. Ostatni wydany tom zawiera 102 biografy (w tym jedno uzupełnienie)³¹.

Autorzy podkreślają, że wydawnictwa słownikowe nie zamykają listy zasłużonych łódzian pochodzenia żydowskiego oraz nie wyczerpują wszystkich materiałów dotyczących środowiska Żydów łódzkich.

Tabela 2. Liczba hasel biograficznych: *Żydzi dawnej Łodzi: słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*; *Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*

Liczba hasel biograficznych	Seria I tom 1	Seria I tom 2	Seria I tom 3	Seria I tom 4	Seria II tom 1	Seria II tom 2	Seria III tom 3	Razem
Łączna liczba hasel	144	135	174	231	115	126	102	1027

Źródło: Liczby podane na podstawie informacji ze wstępów: *Żydzi dawnej Łodzi: słownik biograficzny...*; *Słownik biograficzny Żydów łódzkich...*

Należy odnotować, iż między pierwszą a drugą serią słownika występują różnice. Autorzy zmienili bowiem nie tylko tytuł. Seria druga została wydana w nowej szacie graficznej. Dwuszpaltowy układ tekstu został zamieniony na jednoszpaltowy. Nasuwa się pytanie, czy zmiana ta była słuszną? Jeszcze wcześniej, bo w tomie trzecim serii pierwszej, zrezygnowano z podawania wykazu skrótów źródeł po hasle. Czytelnik od tego tomu odnajduje dołączone do hasła biograficznego pełne opisy bibliograficzne źródeł. W obydwu seriach został zamieszczony bogaty materiał ilustracyjny, który przybliży postać czy profesję, którą się zajmowała. Należy podkreślić, że słowniki mają jasną konstrukcję. Docenić należy nie tylko szatę graficzną, ale i aparat pomocniczy, w postaci indeksów. Seria druga zawiera pełny wykaz nazwisk występujących w poprzednich tomach.

Życiorysy w słownikach rządzą się pewnymi stałymi regułami, układem hasel w systemie holenderskim A-Z, podawaniem informacji o poprzednikach i następcach prezentowanej osoby. W przypadku osób z dorobkiem piśmienniczym zwracano uwagę na ich najważniejsze dokonania, nowatorstwo osiągnięć. Zwraca uwagę bogactwo źródeł wykorzystanych przy opracowaniu danego hasła. Autorzy powołują się na materiały rękopiśmienne

³⁰ M. Szukalak, *Słownik biograficzny Żydów łódzkich...*, t. 6 (t. 2, seria II), s. 5.

³¹ Tamże, t. 7 (t. 3, seria II), s. 5.

ze zbiorów różnych bibliotek i archiwów, pamiętniki, prasę, dokumentację cmentarną, wspomnienia współczesnych, dokumenty osobiste. W jednym z wielu wstępów czytamy:

Przy opracowaniu korzystano z literatury [...], ale przede wszystkim [z pomocy] ludzi dobrej woli m.in.: Eliezara (Lolka) Abzaca, Juliana Baranowskiego, Arie Ben Menachema, Feliksa Brinbauma, Andrzeja Bodka, Arnolda Mostowicza, Henryka Panusza, Teresy Stępień, Jacka Strzałkowskiego i innych. Korzystano ze strony internetowej *Wirtualna żydowska Łódź*, opracowanej przez Jacka Walickiego oraz strony Fundacji Monumentum Iudaicum Lodzense³².

Wykorzystano materiały archiwalne Księgi ślubów czy Urodzin, bazy Yad Vashem, *Kronikę getta łódzkiego*³³.

Podczas prac redakcyjnych i wydawniczych twórcy otrzymali ponadto wiele listów zawierających uzupełnienia i sprostowania do życiorysów i materiały do kolejnych biogramów³⁴.

Wykorzystywanie różnego typu dokumentów, czasami po raz pierwszy, pozwoliło na wyjaśnienie białych plam, nieznanych dotąd czy niedostatecznie interpretowanych faktów z życia bohatera biografii.

Słowniki przynoszą biogramy różnej wielkości. W większości przypadków są to teksty średnich rozmiarów, liczące 20-40 wersów, sporadycznie obszerniejsze mające ponad 70 wersów. Najkrótsze biogramy liczą 10-15 wersów. Szczególne trudności z dotarciem do źródeł sprawiły autorom hasła dotyczące w znacznej mierze losów bohaterów słownika od chwili wybuchu wojny. Jak wcześniej zauważono, hasła uzupełniono materiałem ilustracyjnym (głównie o fotografie przedstawianej osoby, zdjęcia macew, dokumentów osobistych, ulic, fabryk). Na uwagę zasługuje fakt, iż od serii drugiej, gdy brakowało zdjęcia dla przygotowanego biogramu, twórcy słownika celowo pozostawili puste miejsce. Podczas pracy nad słownikiem autorzy korzystali z ponad 100 pozycji bibliograficznych, do opracowania hasła wykorzystano 3-16 źródeł. W pierwszym tomie szczegółowo objaśniono zasady umieszczenia biografii załącznikowej po hasle. Czytamy:

³² A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi...*, t. 1, s. 8.

³³ Tamże, t. 3, s. 3.

³⁴ Tamże, t. 2, s. 3.

[...] biografia załącznikowa odsyła do literatury przedmiotu, nie powtarza opisów źródeł zarejestrowanych przy biogramach opublikowanych w innych słownikach biograficznych np. PSB. W układzie bibliografii załącznikowej na pierwszym miejscu znajdują się informatory bibliograficzne, dalej opracowania, następnie pośrednie źródła informacji, jak drobne informacje prasowe, spisy, reklamy, ogłoszenia, nekrologi, wreszcie archiwalia i źródła rękopiśmienne³⁵.

Analiza haseł biograficznych zamieszczonych w wydawnictwach słownikowych Oficyny Bibliofilów pozwoliła stwierdzić, iż wśród 1027 biogramów znalazły się 64 nazwiska osób, mających wkład w prace na rzecz kultury książki.

Tabela 3. Liczba haseł biograficznych „ludzi książki” a łączna liczba haseł w słownikach Oficyny Bibliofilów

Liczba haseł biograficznych	Seria I tom 1	Seria I tom 2	Seria I tom 3	Seria I tom 4	Seria II tom 1	Seria II tom 2	Seria II tom 3	Razem
„Ludzie książki”	16	10	9	10	5	8	6	64
Łączna liczba haseł	144	135	174	231	115	126	102	1027

Źródło: Obliczenia własne.

Przyglądając się „ludziom książki” odnotowanym w słownikach, łatwo zauważyć, iż najwięcej znalazło się przedstawicieli świata gospodarczego – przemysłowców, kupców, inteligencji, którzy angażowali się w sprawy książki i bibliotek. Owa aktywność w pracach na rzecz kształtowania i rozwoju książek czy bibliotek przejawiała się w działalności biblioteczej, wydawniczej, bibliofilskiej, filantropijnej. Niektóre postaci – z zamiłowaniem bibliofile, twórcy bogatych kolekcji – przekazywali swe księgozbiory w darze bibliotekom bądź inicjowali i popierali działalność czytelní. Inni zakładali wydawnictwa, drukarnie czy księgarnie. Kolejną grupę stanowili właściciele drukarní i litografii; właściciele drukarní i księgarní; księgarze, antykwariusze. Bibliotekarzom i introligatorom poświęcono po jednym hasle.

Interesujące wydaje się ukazanie liczby „ludzi książki” na tle przedstawicieli innych zawodów, którzy zostali zarejestrowani w słownikach. Biogramy umieszczone w publikacji składają się bowiem nie tylko na obraz funk-

³⁵ A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzí dawnej Łodzi...*, t. 1, s. 8.

cjonowania w Łodzi osób ważnych dla kultury, zasłużonych dla miasta, ale ukazując różnicowanie zawodowe i społeczne społeczeństwa żydowskiego.

Tabela 4. „Ludzie książki” w Słowniku Oficyny Bibliofilów

Profesja	Seria I tom 1	Seria I tom 2	Seria I tom 3	Seria I tom 4	Seria II tom 1	Seria II tom 2	Seria II tom 3	Razem
Bibliotekarz			1					1
Księgarz, antykwariusz, właściciel wypożyczalni	1	1	2	1		3	2	10
Introligator							1	1
Właściciel drukarni i litografii; właściciel drukarni i księgarni	3	2		8	2	4	3	22
Wydawca, redaktor	2		2		1	1		6
Przedstawiciele innych zawodów	10	7	4	1	2			24
Razem	16	10	9	10	5	8	6	64

Źródło: Obliczenia własne.

Tabela 5. „Ludzie książki” a przedstawiciele innych zawodów w świetle słowników Oficyny Bibliofilów

Zawód	Seria I tom 1	Seria I tom 2	Seria I tom 3	Seria I tom 4	Seria II tom 1	Seria II tom 2	Seria II tom 3	Razem
Aktor			3		6		1	10
Architekt	1	2	2	1				6
Bankier			2	1				3
Bibliotekarz			1					1
Chemik, biochemik	2	5	2	4	3	1		17
Działacz oświatowy	3	1				1	1	6
Działacz polityczny		8	1	4	3	7	6	29
Działacz społeczny			7	9	5	4	2	27
Dziennikarz	5	7	15	8	8	3	2	48

Źródło: Obliczenia własne.

**Tabela 5. „Ludzie książki” a przedstawiciele innych zawodów
w świetle słowników Oficyny Bibliofilów – cd.**

Zawód	Seria I tom 1	Seria I tom 2	Seria I tom 3	Seria I tom 4	Seria II tom 1	Seria II tom 2	Seria II tom 3	Razem
Ekonomista, księgowy	2	3	1	6	1			13
Farmaceuta		2	2	1		2		7
Historyk		1	1				1	3
Kantor	1		1		1			3
Kupiec	28	9	11	13	7	22	24	114
Księgarz, antykwariusz, właściciel wypożyczalni	1	1	2	1		3	2	10
Introligator							1	1
Inżynier	1	1	2	5	3	9	5	26
Lekarz	21	23	26	44	10	24	10	158
Malarz, rzeźbiarz, grafik	3	14	19	16	3	2		57
Muzyk	4	3	10	6	3	2	2	30
Nauczyciel	8	6	6	14	4	1	3	42
Prawnik	5	6	7	7	3	4	5	37
Przemysłowiec	48	18	16	29	16	19	16	162
Literat	2	13	12	25	27	6	2	87
Rabin	3	3	6	11			4	27
Szachista		2				1		3
Urzędnik		3	6	6	3	3	2	23
Właściciel drukarni i litografii; właściciel drukarni i księgarni	3	2		8	2	4	3	22
Wydawca, redaktor	2		2		1	1		6
Inni	1	2	11	12	6	7	10	49
Razem	144	135	174	231	115	126	102	1027

Źródło: Obliczenia własne.

Analiza haseł biograficznych poświęconych osobom związanym z wytwarzaniem i udostępnianiem książki pokazuje, że dominowały księgarnie, które obok sprzedaży książek, prowadziły wypożyczalnie, miały działy antykwaryczne, zajmowały się sprzedażą instrumentów muzycznych czy materiałów piśmienniczych. Niektóre z nich pełniły rolę firm księgarsko-wydawniczych.

Pośród tych instytucji przypomnieć należy Księgarnię Alfreda Straucha (1877-1943), która była miejscem spotkań świata literackiego i artystycznego. Właściciel prowadził nie tylko księgarnię sortymentową z antykwariatem i wypożyczalnią. W latach 1905-1912 wydał także 16 tytułów książek, w tym Karola Kautskyego *Inteligencja a socjalizm* (1907) i K. I. Drekslera: *Jak uchronić się od cięży* (1911), skonfiskowane przez policję na polecenie cenzury. Podkreślić należy, że prowadzona przez niego wypożyczalnia książek miała znaczne jak na owe czasy zbiory. Na półkach przeważała beletrystyka w językach polskim, rosyjskim, niemieckim i francuskim³⁶. Wkład Straucha w kulturę książki został doceniony przez potomnych, jego nazwisko odnotowano w *Słowniku pracowników książki polskiej*³⁷.

Podobną działalność księgarską, biblioteczną i wydawniczą prowadził Karol Neumiller (1887-1943?), którego sylwetkę również można odnaleźć w *Słowniku pracowników książki polskiej*³⁸. Na kartach historii zapisał się jako właściciel księgarni sortymentowej i wypożyczalni książek oraz nakładca, prowadzący działalność wydawniczą w latach 1928-1934. Wydawał książki z dziedziny prawa karnego i cywilnego, medycyny³⁹.

Nie sposób nie wymienić Księgarni i Drukarni Mittlerów. Abram Fajbuś Mittler (1876-1941) prowadził dwie księgarnie wraz z wypożyczalnią. Z czasem handel księgarski przekazał synowi a sam poświęcił się całkowicie działalności wydawniczej. Wydał ponad 180 druków, jako drukarz i nakładca, częściowo nakładem własnym. Warto odnotować, że wydawał wyłącznie publikacje w języku polskim, jego specjalnością były bardzo popularne wśród młodzieży szkolnej analizy utworów literackich (m.in. seria *Książnica Krytyk Literackich*; w latach 1928-1934 ukazały się 54 tomiki) oraz niewielkiej objętości książki dla dzieci i młodzieży. Aktywność wydawnicza firmy przypadła na lata 1928-1933. Jego córka Hinda również ma swój wkład w kulturę książki, prowadziła bowiem czytelnię. Izrael Lejb Mittler (1900-?)

³⁶ A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi...*, t. 1, s. 147-148.

³⁷ J. Jaworska, *Strauch Alfred* [w:] *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, pod red. I. Treichel. Warszawa, Łódź 1972, s. 859-860.

³⁸ A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi...*, t. 2, s. 28.

³⁹ Tamże.

prowadził księgarnię, w której oprócz wydawnictw sortymentowych, działała wypożyczalnia książek⁴⁰.

Z kolei Adolf (Abram) Ingster (1887-?) posiadał Księgarnię Książka i Sztuka, do założenia której namówił go Jakub Mortkowicz. Właściciel księgarni był z zamiłowania bibliofilem i znawcą książki artystycznej. Sprzedawał też oryginalną grafikę i reprodukcje o wysokim poziomie edytorskim. Jego żona, która w 1918 roku przejęła księgarnię, podjęła się nakładu *Rewolucji w Niemczech* Juliana Tuwima z rysunkami Artura Szyka. Koszty finansowe przedsięwzięcia poniósł mecenas sztuki Salo Opatowski⁴¹.

Prezentowane w słownikach Oficyny Bibliofilów drukarnie, to w większości małe zakłady, często zajmujące się głównie drukiem akcydensów i mające w swoim repertuarze wydawniczym jedynie broszury np. statuty różnych instytucji (w języku jidysz, polskim i rosyjskim), efemeryczne pisma czy pojedyncze druki zwarte. Niektóre firmy połączone były z introligatornią. Obok małych drukarni odnotowano kilka znaczących, m.in. pierwszą w mieście drukarnię z czcionkami hebrajskimi Lajzera (Eliezera) Gutsztadta; drukarnie tytułów prasowych Leona Lejba Krukowskiego.

Wspomnieć należy także o zakładzie Mojżesza Szajniaka (1879-?), który w 1909 roku uruchomił bardzo nowoczesną drukarnię. Wydał 105 książek, broszur, przyjmował zlecenia na druk czasopism: *Miesięcznik Żydowski*, *Przegląd Miesięczny*, *Zwierciadło Dziesięciu Muz*. W latach 1910-1913 wydał kilkanaście zbiorów piosenek kabaretowych i utworów humorystycznych. Za wysoki poziom edytorski drukarnia dwukrotnie została odznaczona srebrnym medalem⁴².

Warto w tym miejscu podkreślić udział przedstawicieli innych zawodów w kształtowaniu kultury książki i kultury czytelniczej. Spośród reprezentantów świata kupieckiego wspomnieć można: Hermana Abzaca (Absatza) (1881-1926), Ludwika Banasza (Banasch) (1856-1937); Markusa Silbersteina (1833-1899); Henryka Kronmana (1892-1937); Mordechaja Marchewa (1871-1939?); Wolfa Kufmana (1897-?).

Ich rola i zasługi na polu kultury książki to m.in.: zakładanie bibliotek, w tym dla żydowskiej młodzieży szkolnej i robotniczej; organizowanie działu bibliotecznego przy Klubie Szachowym; zakładanie organów prasowych; przekazanie własnych księgozbiorów m.in. dzieł judaistycznych synagodze w Warszawie (1884).

⁴⁰ A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi...*, t. 3, s. 81-82.

⁴¹ M. Szukalak, *Słownik biograficzny Żydów łódzkich...*, t. 7 (t. 3, seria II), s. 71-72.

⁴² A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi...*, t. 2, s. 110.

Wśród przedstawicieli świata literackiego uwagę zwracają nazwiska Jana Wacława Solskiego (1897-1990), który przekazał swój księgozbiór i część archiwum domowego Instytutowi Piłsudskiego w Nowym Jorku⁴³ oraz Wolfa Czapskiego (1907-1944). Na podstawie materiałów Arie Bena Manechema, twórcy słownika odnotowali, iż był on jednym z projektodawców i założycieli Łódzkiej Biblioteki im. Borochowa, w lokalu której prowadził koło krajoznawcze i kursy folkloru jidysz⁴⁴.

Znaczącą rolę odegrali pedagodzy i nauczyciele m.in.: Zygmunt (Zalig) Ellenberg (1896-?); Wilhelm (Wolf) Fallek (1887-1941); Jeremiasz (Jeremiahu) Frenkiel (1885-?); Hirsza Perla (1840-1926); Adolf Tuwim (1869-1929); Nuta Berliner (1899-1945). Zaangażowanie pedagogów w prace na rzecz rozwoju książki i biblioteki przejawiało się poprzez m.in.: pełnienie funkcji redaktorów czasopism: *Nowego Dziennika*, *Miesięcznika Żydowskiego* (1930-1935), miesięcznika *Haszachar* i in.; bibliofilstwo; popularyzacje idei tworzenia bibliotek publicznych; prowadzenie księgarni, wypożyczalni i czytelni czy antykwariatów; zakładanie wydawnictw (np. wydawnictwa Jeszurun).

W gronie prawników mających udział w kształtowaniu kultury książki uwagę zwraca osoba Maksymiliana Kona (Kohna) (1859-1939). Adwokat ten, przejął po śmierci Emila Holca prowadzoną przez niego Czytelnię Łódzką i przeniósł ją do swego mieszkania przy Piotrkowskiej. Prowadził nie tylko wypożyczalnię, był również członkiem Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Łodzi i zarządu Towarzystwa Prawniczego, z ramienia którego opiekował się biblioteką towarzystwa. Należy dodać, iż posiadał bogaty księgozbiór prywatny oznaczony pieczętkami z imieniem i nazwiskiem oraz numerem inwentarza. Część książek z jego księgozbioru wywieźli po 1939 roku Niemcy, część znajduje się w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Łodzi, reszta uległa rozproszeniu⁴⁵.

Wśród przemysłowców wymienić należy osobę Maurycego Ignacego Poznańskiego (1881-1940), który zorganizował wydawnictwo prasowe Republika z własną drukarnią przy Piotrkowskiej 63. Wydawnictwo to przybrało z czasem charakter koncernu, jednego z największych przedsiębiorstw prasowych w międzywojennej Polsce. Ponadto należy wspomnieć Mieczysława Silbersteina (1776-1907) i Stanisława Silbersteina (1869-1942) – bibliofilów, których księgozbiory zostały przekazane Miejskiej Bibliotece Publicznej w Łodzi oraz Abrama Rundsteina (1869-1935) – właściciela drukarni.

⁴³ Tamże, t. 3, s. 114.

⁴⁴ Tamże, t. 4, s. 40.

⁴⁵ A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi...*, t. 1, s. 87.

Ważną rolę odegrali przedstawiciele świata lekarskiego m.in.: Ludwik Pinkus (1878-1926); Mieczysław Kaufman (1864-1916); Juliusz vel Gyula Krausz vel Kraus (1888-?). Pełnili oni funkcje członków Komisji Bibliotecznej Towarzystwa Lekarskiego Łódzkiego, redaktorów prasowych. Inicjowali też idee powołania do życia biblioteki publicznej na bazie zbiorów Towarzystwa Krzewienia Oświaty, zapisując się tym samym w gronie postaci znaczących dla rozwoju kultury książki i biblioteki.

Warto przypomnieć także postać Pelagii Lindenfeldówniej (1894-1942) – rzeźbiarki, grafika, ilustratorki książek, która tworzyła okładki i ilustracje do książek pisarzy żydowskich m.in.: Brodersona, Kacenelsona, Chaima Króla oraz linoryty do czasopism: „Jung Idysz” czy „Zdrój”⁴⁶.

W *Słowniku* odnotowano tylko jedno hasło bibliograficzne osoby pełniacej funkcję bibliotekarza. Cenne będzie zatem przypomnienie postaci Anny Czapkówny (1881-1930) – członkini zarządu i wieloletniej kierowniczkii wypożyczalni książek Towarzystwa Krzewienia Oświaty, członka zarządu koła Związku Bibliotekarzy Polskich w Łodzi, pionierki idei czytelnictwa publicznego w Łodzi⁴⁷.

Celem *Słownika* jest przede wszystkim dostarczanie informacji na temat społeczności żydowskiej związanej z Łodzią. Niemniej może on stanowić podstawę do dalszych badań, przyszłych opracowań monograficznych i syntetycznych, poszerzając wiedzę o instytucjach i ludziach miasta Łodzi.

Warto w tym miejscu dodać, że spośród 64 haseł zamieszczonych w *Słowniku* w Internecie można odnaleźć 26, dla których w 90% źródło stanowiło wydawnictwo Oficyny Bibliofilów. Hasła te znajdują się m.in.: na portalu: www.sztetl.org.pl

Recenzje i noty poświęcone wydawnictwu słownikowemu zamieszczały m.in.: „Dziennik Łódzki”, „Expres Ilustrowany”, „Gazeta Łódzka”, „Kalejdoskop”, „Kwartalnik Historii Żydów”, „Nowiny Kurier”, „Rzeczpospolita”, „Słowo Żydowskie”, „Trybuna”, „Wędrownik”.

Krótką analizę wydawnictwa słownikowego, prezentującego biografie Żydów związanych z Łodzią w XIX i XX wieku, pozwala mówić o znaczącym wkładzie społeczności żydowskiej w kształtowanie kultury książki, czasopism i bibliotek. Należy mieć nadzieję, że ukażą się kolejne tomy wydawnictwa, w których znajdą się sylwetki innych wybitnych postaci łódzkiego „świata książki”.

⁴⁶ Tamże, t. 3, s. 71.

⁴⁷ Tamże, t. 3, s. 18.

Abstract

Librarians, booksellers, publishers and bibliophiles of Łódź appearing in the biographical dictionary published by Oficyna Bibliofilów

Between 2001-2004 four volumes in Polish and one collected volume in English of the *Słownik biograficzny – Żydzi dawnej Łodzi* (The Biographical Dictionary of the Jews from Lodz) were published. Marek Szukalak and Andrzej Kempa, the authors of that dictionary compiled almost 700 biographies of Jews associated with the city of Łódź. A few years later, bibliophile and author of many works on Jewish life in Łódź – M. Szukalak compiled the *Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych* a follow up to the previous publication which began a further series of books presenting new characters.

The Jewish community had eminent representatives in every field of life. Many of whom made a vital contribution to the development of librarianship, printing and publishing in the city of Łódź. The aim of this paper is to analyse the biographies of people connected with the world of books such as the printers, publishers, booksellers, bibliophiles and librarians included in that dictionary. By concerning itself only with the details of Jewish people associated with the production and the popularisation of books, the dictionary nonetheless helps shed light on the role the Jewish minority played in the cultural and the scientific life of the city of Łódź. This study attempts to assess which areas of cultural life, associated with books had the biggest impact amongst the Jews of Łódź.